

Feit en fictie in Holocaust-

Kritisch blijven op kennisbronnen

Steeds minder ooggetuigen van de Holocaust kunnen ruim 76 jaar na de bevrijding van Auschwitz uit de eerste hand vertellen over hun ervaringen. Wereldwijd zijn er nog zo'n 100.000 Holocaust-overlevenden onder ons en op basis van demografische wetten mogen we aannemen dat er rond het jaar 2032 nauwelijks nog ooggetuigen in leven zullen zijn. De herinneringen aan de Holocaust worden dan ook in toenemende mate gekenmerkt en beïnvloed door representaties via herdenkingen, monumenten, musea en het onderwijs.

Inger Schaap is educator bij het Nationaal Holocaust Museum. **Marc van Berkel** is lerarenopleider aan de HAN.

Herinneringen aan het verleden die in toenemende mate worden gereproduceerd door verschillende media, zoals films, games of museumtentoonstellingen en -reconstructies worden 'prothetische herinneringen' genoemd.¹ Jongere generaties raken niet bij dit verleden betrokken door ervaringen van overlevenden of familiegeschiedenissen, maar door een proces van overlevering via verschillende media. Dit gaat dikwijls ten koste van de historische authenticiteit. Dit artikel pleit voor meer bewustwording over het gebruik van fictieve media in onderwijs over de Holocaust.

Holocaust-fictie

Onderwijs over de Holocaust door middel van fictieve verhalen en beelden kan aantrekkelijk zijn voor jongeren, omdat ze soms de ervaring van een historische sensatie oproepen of empathie kunnen genereren. Uit onderzoek blijkt dat bijna alle geschiedenisdocenten gebruikmaken van

dergelijke Holocaust-fictie. Dat kan in de vorm van jeugdliteratuur of educatieve strips: generaties scholieren zijn bekend met de educatieve strips van Eric Heuvel en de Anne Frank Stichting (*De Ontdekking* en *De Zoektocht*). Stripverhalen worden inmiddels als 'statisch' ervaren: jongeren van nu groeien op in een dynamische beeldcultuur. Games, films, televisieprogramma's, YouTube-video's, snapchat en vlogs: jongeren worden 24 uur per dag omringd door snel wisselende beelden. Ook in het onderwijs over oorlog en Holocaust zijn films en andere visuele media niet meer weg te denken. Aantrekkelijk vormgegeven beelden kunnen de motivatie verhogen, vergroten soms het plezier in het leren, zijn beter toegankelijk voor visueel ingestelde leerlingen, beklijven soms beter of zetten aan tot interactie en discussie. Over de Holocaust is een groot aantal films, documentaires en andere media geproduceerd, het is misschien wel het meest gevisualiseerde thema in de wereldgeschiedenis.

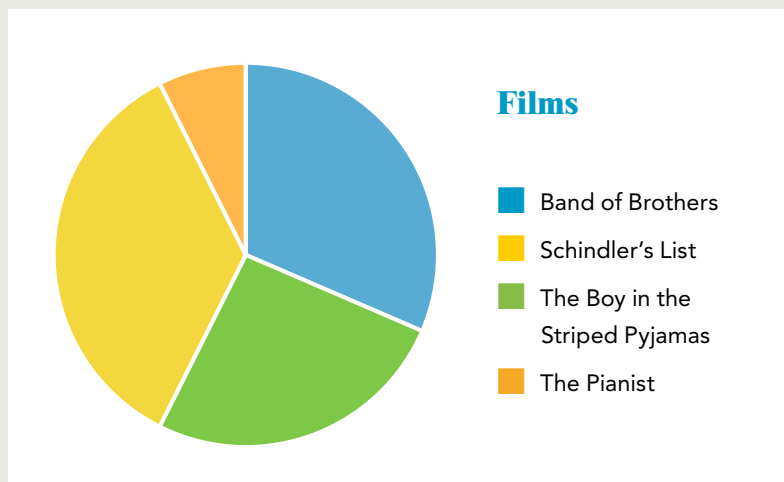
Jongere in gesprek met Salo Muller, overlevende van de Holocaust, in de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam. Foto: Marius Roos.

educatie

Of games daar een rol in kunnen spelen is nog de vraag. Veel docenten blijken nog relatief onbekend met het gebruik van games in het onderwijs. In februari van dit jaar promoveerde Pieter Van den Heede op een onderzoek naar de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in populaire games.² Uit zijn onderzoek blijkt onder andere dat games een tamelijk eenzijdig beeld over de Tweede Wereldoorlog bieden, waarbij de nadruk ligt op militaire aspecten en wraakfantasieën tegen het nazisme. Daarnaast bieden sommige games verouderde narratieve voorstellingen van oorlog en vervolging. Voorbeelden hiervan zijn games als *The Saboteur*, waar het beeld geschetst wordt van Frankrijk als 'natie van verzetsstrijders'. Wel stelt Van den Heede dat gamers een 'positieve negatieve ervaring' kunnen hebben, bijvoorbeeld tijdens het spelen van *Call of Duty: WW II*, waar je aan het einde als Amerikaanse soldaat in een concentratiekamp rond kunt lopen. 'Dan word je in een spelomgeving geconfronteerd met de gruwelen van de oorlog. Spelers vinden dat overweldigend tijdens het spel, maar achteraf verrijkend.'³

Kennisbronnen

Uit onderzoek uit 2018 naar kennis van (ruim 1500) leerlingen in Nederland over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust bleek dat voor een meerderheid (56 procent) van de jongeren onderwijs en films de belangrijkste kennisbronnen zijn over de Tweede Wereldoorlog.⁴ De films waarvan leerlingen volgens eigen zeggen het meeste leren, zijn *Oorlogswinter* (74 procent) en *The Boy in the Striped Pyjamas* (49 procent). Games zijn voor 22 procent van de jongeren de belangrijkste kennisbronnen, meer nog dan musea en herinneringsinstellingen, (strip)boeken of musicals. Andere films of documentaires spelen een geringe rol. Uit nieuw, nog niet gepubliceerd, onderzoek naar de lespraktijk over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust blijkt dat 91 procent van alle zestig geïnterviewde docenten gebruikmaakt van fictionele media als speelfilms, series of documentaires. Uit het diagram hierboven blijkt welke dat met name zijn als het gaat over de Holocaust. Het gebruik van fictie kan werken, mits aangeboden in een context van historische feiten. Een fictief verhaal kan feiten verlevendigen, als ware het een illustratie, maar kan nooit het waargebeurde verhaal vervangen. Soms is de fictie zo goed bedacht of wordt als waargebeurd gepresenteerd, dat het voor de ontvanger moeilijk van echt te onderscheiden is. Zeker als die ontvanger geen andere bronnen kent.

Geringe basiskennis

Uit het eerdergenoemde kennisonderzoek onder jongeren blijkt dat het met de basiskennis van Nederlandse scholieren over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust niet goed gesteld is. Slechts een minderheid van de jongeren weet wat 'collaboratie', 'verzet' of 'nationaalsocialisme' inhouden. Een derde van de jongeren herkent het begrip 'Holocaust' maar kan het niet uitleggen. Meer dan de helft van de geënquêteerde jongeren kent het begrip 'antisemitisme' niet en wat 'genocide' is weet 67 procent van de respondenten niet.

Meest gebruikte Holocaust-speelfilms in geschiedenisonderwijs (onderzoek onder docenten 2020).

'De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wordt steeds meer bepaald door films en andere visuele bronnen'

De geringe basiskennis van jongeren ten aanzien van de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog, alsmede het feit dat films en andere visuele media belangrijke bronnen zijn voor hun kennis van deze thema's, is in meerdere opzichten problematisch. De herinnering aan de oorlog wordt steeds meer bepaald door dergelijke visuele media. Helaas zijn deze vertolkingen vaak niet erg diepgaand, genuanceerd of zelfs historisch correct. Bovendien zijn (speel)films, games en andere media commerciële producten die gericht zijn op het bereiken van een zo groot mogelijk publiek. Hetzelfde geldt voor romans. Voor documentaires ligt het iets anders: daarbij zijn meestal de commerciële aspecten ondergeschikt aan de informatieve waarde van het product. Maar ook een documentairemaker maakt voortdurend keuzes in wat hij wel en niet laat zien, hoe het verhaal verteld wordt, wie er aan het woord komt en op welke manier iets of iemand in beeld gebracht wordt. Niet zelden worden ook in documentaires fictieve beelden gebruikt. Volgens mediadeskundigen blijkt dat veel jongeren mythische voorstellingen ten opzichte van deze thema's reëler achten dan de historische

¹ Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004).

² P.J.B.J. Van den Heede, *Engaging with the Second World War through Digital Gaming* (2021).

³ www.erasmusmagazine.nl/2021/02/17/deze-wetenschapper-promoveerde-op-games-over-de-tweede-wereldoorlog.

⁴ Bekijk de publicatie *Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog?* via tinyurl.com/K3HAN.

werkelijkheid. Met ‘mythische voorstellingen’ wordt niet altijd een bewuste ontkenning van de werkelijkheid bedoeld, maar het ontstaan van een narratief, waardoor een beroep wordt gedaan op de emotionele betrokkenheid van de kijker. Met name in relatie tot de Holocaust betekent dit vaak dat het universele karakter van dit historisch fenomeen wordt benadrukt en de gebeurtenis wordt ‘losgeweekt’ uit de historische context. Het krijgt veeleer een symbolische of iconische waarde van morele aard, die gericht is op algemene en actuele humanitaire waarden.⁵

The Boy in the Striped Pyjamas

Recent onderzoek in Engeland laat zien dat de film (of het boek) *The Boy in the Striped Pyjamas* leidt tot een vervaging van feit en fictie onder leerlingen.⁶ Het verhaal heeft weinig van doen met de historische realiteit. In werkelijkheid zouden de gebeurtenissen die in de film worden getoond nooit hebben kunnen plaatsvinden. *The Boy in the Striped Pyjamas* speelt zich af in ‘Out-with’ (een duidelijke verwijzing naar Auschwitz) en veronderstelt een onwaarschijnlijke vriendschap tussen een negenjarige Joodse gevangene en de zoon van de kampcommandant. In werkelijkheid werden vrijwel alle Joodse kinderen onmiddellijk na aankomst vermoord omdat ze niet konden werken. In *The Boy* worden uiteindelijk grenzen tussen daders en slachtoffers transparant: wanneer iedereen slachtoffer wordt, roept

dit de vraag op wie dan eigenlijk de daders van de misdrijven waren.⁷ Uit het Engelse onderzoek blijkt dat veel leerlingen die de film hadden gezien meenden dat het verhaal veel nuttige informatie over de Holocaust bevatte en een nauwkeurige indruk van werkelijke gebeurtenissen gaf. De meerderheid geloofde dat de film gebaseerd was op een waargebeurd verhaal. Andere leerlingen meenden dat Joden zich vrijwillig hadden aangemeld om naar de kampen te gaan onder invloed van nazipropaganda, in plaats van het feit dat ze met geweld waren gedeporteerd. Misschien lijkt het niet zo belangrijk of – om bij het voorbeeld te blijven – het zontje van een kampcommandant wel of niet vriendschap kon sluiten met een Joodse gevangene, maar het kan glad ijs zijn. Wanneer een leerling dergelijke fictie als waarheid aanneemt en er vervolgens achter komt dat dit niet zo is, kan dat ervoor zorgen dat er met een zeker ongelof naar andere verhalen wordt gekeken. In ieder geval heeft een belangrijke instantie op het gebied van Holocaust-educatie in Engeland het gebruik van de film in het onderwijs vanwege de vele historische onjuistheden en onrealistische verhaallijnen afgeraden.⁸

Verantwoordelijkheid

In een wereld waarin de waarheid een betwist concept lijkt te worden en waar Holocaust-ontkenning en antisemitisme op de loer liggen, hebben docenten een extra verantwoordelijkheid

⁵ Tim Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler* (1999), 4.

⁶ Bekijk de publicatie *Holocaust Education* via tinyurl.com/K3HEduc.

⁷ Stuart Foster e.a., *Holocaust Education. Contemporary Challenges and Controversies*, 148.

⁸ Stuart Foster, *Holocaust Education*, 137.

⁹ www.folia.nl/wetenschap/68836/oorlogsmusea-als-gat-in-de-markt.

met betrekking tot lesgeven over de Holocaust. Het is van belang om de Holocaust te blijven zien als een echte gebeurtenis in het verleden waardoor Joods leven in Nederland en Europa grotendeels werd weggevaagd. Een artistieke reconstructie daarvan dient een ander doel dan een historische. In het geval van de Holocaust is er geen gebrek aan goed, authentiek bronnenmateriaal voor het onderwijs. Denk aan het *Netwerk Oorlogsbronnen* voor primaire bronnen, of het *Joods Monument* met de leeromgeving *Wordt Gemist*, waarin duizenden biografische verhalen van Joodse slachtoffers uit heel Nederland zijn opgenomen. Ook musea hebben de verantwoordelijkheid om de geschiedenis feitelijk weer te geven. De verbeelding van oorlog en Holocaust is in dit opzicht uitdagend. Het onderwijs vraagt anno 2021 om concrete en meer tastbare presentaties. ‘Authenticiteitsbeleving’ is daarbij een sleutelwoord. De bezoeker van nu wil het verleden als het ware voelen en wil echtheid in de vorm van authentieke voorwerpen, het bezoeken van historische plekken en identificatie met persoonlijke verhalen, zo constateerde Erik Somers in zijn onderzoek. Maar de beleving van het verleden wordt tegenwoordig ook opgeroepen door een ‘gecreëerde authenticiteit’: een historische verbeelding verpakt in inscenering en (re)constructies van het verleden.⁹ Dergelijke presentatievormen sluiten beter aan bij de belevingswereld van een jongere generatie.

Historische beleving

Er zijn meer dan veertien musea in Nederland over de Tweede Wereldoorlog. Een aantal is gevestigd op een authentieke locatie, een plek van historische betekenis. Voor veel docenten is de historische beleving – het bezoeken van plaatsen waar het echt gebeurd is – de belangrijkste reden om met leerlingen een museum over de Tweede Wereldoorlog of de Holocaust te bezoeken. De voormalige kamp-terreinen in Westerbork, Vught en Amersfoort zijn dergelijke locaties. Ook als de oorlogsgeneratie er niet meer is, zullen de authentieke plekken het verhaal van de oorlog en de Holocaust blijven vertellen. De Hollandsche Schouwburg in Amsterdam bijvoorbeeld, betekende voor meer dan 46.000 mensen het verschil tussen een leven in (beperkte) vrijheid en gevangenschap. Vanuit dit gebouw zijn duizenden mensen naar concentratiekampen gedeporteerd. Samen met de tegenoverliggende voormalige Hervormde Kweekschool vormt de Hollandsche Schouwburg het Nationaal Holocaust Museum, dat vanaf eind 2022 schoolgroepen hoopt te kunnen ontvangen. Leerlingen kunnen de plek zien en ervaren waar mensen soms dagenlang zonder voorzieningen en in grote onzekerheid wachtten op vertrek, of vanwaaruit Joodse crèche-kinderen over de heg werden getild naar de tuin van de kweekschool om van daaruit naar onderduikadressen gesmokkeld te worden.

In 2020 herdachten we dat de Tweede Wereldoorlog 75 jaar geleden tot een einde kwam en dat Auschwitz werd bevrijd. De historische relevantie van die herdenkingen is belangrijk en actueel en goed geschiedenisonderwijs is daarbij onmisbaar. Want bewustwording van discriminatie en onderdrukking blijft relevant, zoals schrijvers Geert Mak bij de laatste herdenking van de Februaristaking en Arnon Grunberg vorig jaar in zijn 4 mei-lezing duidelijk maakten. Het is logisch, stelde Grunberg, ‘dat als er gesproken wordt over bepaalde bevolkingsgroepen op een manier die doet denken aan de meest duistere tijd uit de twintigste eeuw, als dat gewoon is geworden, er vroeg of laat op die manier ook weer over Joden gesproken kan worden. Voor mij was het van begin af aan duidelijk: als ze het over Marokkanen hebben, dan hebben ze het over mij’. Een dag later werd Grunberg bedolven onder antisemitische reacties. ■

Jongere in gesprek met Salo Muller. Foto: Marius Roos.

Verder lezen

Marc van Berkel, *Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog? Een onderzoek naar kennis, kennisbronnen en attitudes van Nederlandse scholieren in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs* (Nijmegen 2018).

Stuart Foster e.a., *Holocaust Education. Contemporary Challenges and Controversies* (Londen 2020).

Tim Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler* (1999).

- www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/holocaust-educatie
- www.wordtgemist.nl
- www.joodsmonument.nl
- www.oorlogsbronnen.nl
- www.tweedewereldoorlog.nl
- www.smh40-45.nl